

УДК 343.2

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2640300>

orcid.org/0000-0003-0090-5005

© Єна О.І., 2018

I.O. Єна

**ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСНОВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (ДЕРЖАВИ)
ВІДПОВІДНО ДО НОРМ РУСЬКОЇ
ПРАВДИ ТА ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ**

I. Yena

**PENALTIES FOR CRIMES AGAINST THE
BASIS OF NATIONAL SECURITY (STATE) IN
ACCORDANCE WITH THE NORM OF
RUSSIAN LAW AND LITHUANIAN STATUTES**

Анотація. У представленій статті аналізується нормативна регламентація призначення покарання за злочини проти основ національної безпеки (держави), що була здійснена у положеннях Руської Правди та у Литовських статутах.

Ключові слова: покарання, призначення покарання, національна безпека, Руська Правда, Литовський Статут.

Аннотация. В представленной статье анализируется регламентация назначения наказания за преступления против основ национальной безопасности (государства), которая была осуществлена в положениях Русской Правды и в Литовских статутах.

Ключевые слова: наказание, назначение наказания, национальная безопасность, Русская Правда, Литовский статут.

Abstract. The article deals with the normative regulation of the imposition of punishment for crimes against the foundations of national security (state), which was implemented in the provisions of the Russian Truth and in Lithuanian statutes.

Key words: punishment, punishment, national security, Russian Truth, Lithuanian Statute.

На сучасному етапі розвитку соціальної демократичної правової української держави дослідження історичної правової спадщини українського народу має важливе значення. У період розвитку української держави, коли відбувається формування громадянського суспільства великого значення набуває правосвідомість не лише вчених-юристів і практичних працівників, а й пересічних громадян, серед яких спостерігається досить узагальнене бачення того, як виникли й розвивалися основні інститути державності в епоху раннього феодалізму на території українських земель, тобто в добу існування кийвської Русі. Саме тоді українська державність сформувалася як цілком

самостійне політико-правове явище, а український етнос придбав статус народності [4, с. 55].

Процес правового регулювання призначення покарання за злочини проти основ національної безпеки (держави) є недостатньо висвітленим у сучасних наукових працях. Здебільшого дослідженню підлягають саме злочини проти князівської влади, що унормовані положеннями Руської Правди чи Литовських Статутів.

Серед дослідників норм Руської правди у контексті кримінального покарання та його призначення можна виділити: А. Єреган, К. Марисюка, М. Пасічник, Ю. Шинкарьова. Але, слід констатувати, що значна кількість питань залишилася без розгляду.

З самого початку створення держави Київської Русі складний геополітичний стан вимагав наявності сильної влади, яка б могла забезпечити захист основних державних інституцій і захист від зовнішньої військової загрози. На чолі держави знаходився великий київський князь, що спирався у свої діяльності на дружину і раду старійшин.

Управління на місцях здійснювалося його посадниками (намісниками) і володарями у сільській місцевості [1, с. 1297]. Князь в ті часи виступав уособленням державної влади, вміщуючи у собі всі її прояви: випрацювання приписів до поведінки, контроль за їх виконанням та притягнення до відповідальності у разі їх порушення.

Найважливішим джерелом кримінального права тих часів традиційно вважається Руська правда. «Руська правда» – найвідоміша пам'ятка давньоруського княжого законодавства, основне джерело пізнання суспільного ладу, держави і права Київської Русі. Мала величезне значення для подальшого розвитку українського, російського, білоруського, а частково й литовського права. Відомо понад 100 списків «Руської правди», які прийнято поділяти на три редакції – коротку, розширену та скорочену [7, с. 92].

На думку деяких вчених, норми Руської Правди не були чітким кодифікованим актом, а регулювали відповідальність тільки в окремих випадках, при цьому як правило за вчинення діянь проти особи чи відносин власності. Деякі автори стверджують, що Правда не знала злочинів проти влади (державних злочинів), і, відповідно не передбачала покарання за їх вчинення. Це пояснювалося тим, що злочин мав нерозвинутість свого поняття «образа», і апарат державної влади був не настільки розвинутим щоб вимагати свого нормативного захисту [5, с. 28].

Інші вчені, навпаки вважають, що Руська правда була першою пам'яткою письмового права, що закріпила засади державної і суспільної безпеки [2], у якій закладалися підвалини охорони представників влади [6, с. 23–41]. Така позиція є абсолютно зрозумілою. Необхідність захисту представників влади визначена вже самим існуванням держави [1, с. 1298].

У «Правді Ярославічів» доволі чітко відтворено феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі її норми спрямовано

на захист княжого феодального маєтку, земельної власності князя тощо [7, с. 92].

Сучасні автори вважають, що у цій нормі Правди міститься «комплексна» або «синкретична» кримінально-правова норма, метою якої є захист життя та діяльності осіб, що представляють княжу владу. Дві її частини, що можна умовно виділити, диференціюють кримінальну відповідальність виходячи із мотиву діяння; в першій частині статті мається на увазі спричинення смерті вказаним у ній потерпілим за особистими мотивами, а у другій – у зв'язку із їх службовою, державницькою діяльністю. Цей висновок ґрунтується на порівнянні роз міру покарання, передбаченого за такі злочини. Останнє із них каралося вірою, розмір якої в ті часи був настільки величезний (40 гривень), що він зустрічався лише в двох статтях правди [1, с. 1302].

Просторова редакція Правди кримінально-правовій охороні представника державної влади приділяє більше уваги, ніж її попередні варіанти. Це проявляється у низці моментів: по-перше, у збільшенні якості норм про відповідальність за посягання на життя; по-друге, у появі нових кримінально-правових заборон; в четвертих, у появі засад абстрактного викладення правового матеріалу.

В цілому, навіть за злочини проти князя чи його представників, Руська Правда не знала смертної кари. У ній мала перевагу штрафна система, хоча це зовсім не означає повну відсутність на практиці цього. Навпаки, смертна кара, як згадується в літописах, застосовувалася надзвичайно широко як покарання за найтяжчі злочини (проти княжої влади, зрада).[4, с.56] При цьому, самим загальним покаранням протягом всього періоду феодалізму було майнове утримання зі злочинця у вигляді штрафу. Одним із видів такого утримання була віра. Вищою мірою покарання відповідно до Руської Правди був «потік та розграбування». Це покарання виражалося в тому, що злочинець, у якого конфіскували все майно («розграбування»), виганявся разом із сім'єю з громади («потік»), що в тих умовах передрікало вигнанням загибель, а можливо і перетворення у рабів.

Протягом Х–ХІІ століть стали спостерігатися якісні зміни у системі покарань. вони характеризуються ускладненням системи покарань виникають нові їх види, церковні покарання, тілесні покарання, спеціальні покарання, позбавлення волі), трансформацією та розвитком деяких видів покарання [4, с. 57].

Складний етап розвитку держави, що супроводжувався функціонуванням Руської правда, на думку окремих вчених отримав певні чіткі риси, щодо правової охорони національної безпеки, а саме:

– нормативна регламентація окремих складів злочину фактично означала спробу законотворця того часу сформулювати основні загрози державній (національній) безпеці;

– безпека розглядалася на внутрішньодержавному та міжнародному рівні (що закладало підвалини виділення внутрішньої та зовнішньої безпеки);

– закріплювалися первинні механізми із забезпечення національної безпеки, в тому числі і шляхом співробітництва в цьому питанні і з іншими державами.

Як зазначається у літературі, на підставі цього можливий висновок про те, що саме в цей момент відбувається зародження правового регулювання національної безпеки і закріплюються засади для подальшої еволюції цього інституту [2].

Наступним правовим актом яким передбачено відповідальність за злочини, що відносяться нині злочинів проти основ національної безпеки, стали Статути Великого Князівства Литовського. Значна частина українських земель протягом 16 століття відносилася до цього державного утворення, а отже ці нормативно-правові акти підлягають обов'язковому дослідженню.

У Статутах 1529, 1566 і 1588 років знайшли відображення актуальні для того періоду засоби протидії злочинності, у тому числі злочинам проти основ національної безпеки (держави).

У вказаних Статутах вперше у литовсько-руському праві були визначені злочини проти держави [8, с. 29]. Статут 1529 року визначає такими злочинами втечу до країн, що перебували у ворожих відносинах із Великим Князівством Литовським – що прямо йменувалося зрадою, підробку господарських (великокнязівських) грамот і печаток, образу господарських урядників, нескорення рішенням великокнязівського суду.

Так, щодо втечі у Статуті ВКЛ визначалося: «Якби хто з наших підданих утік із нашої держави до землі наших ворогів, той позбавляється своєї гідності, а маєток його отчизний вислужений або куплений не переходить ані до дітей, ані до родичів, а тільки до господаря» [8, с. 208].

Ст.3 та ст. 4 Розділу першого продовжують регламентацію негативних наслідків, що можуть настати в разі втечі особи до іншої, ворожої держави. У ст. 3 «якщо хто у кого купить або візьме у заставу маєток, а той потім втече до ворожої землі» зазначається, що «коли буде ця людина до здійснення цього злого вчинку, знаходячись іще у нашій державі, продасть або віддасть у заставу кому такий маєток, а той, що придбав, не знав би такого її задуму й присягнув про це, то він може спокійно володіти купленим або взятим у заставу маєтком. Але якщо він не хоче присягнути, то втрачає свій особистий маєток, а також і те, що купив або взяв під заставу від нього»[8, с. 208]. Ст. 4 «якби батько від дітей втік до ворожої землі, або хто з їхніх родичей» визначала: «також встановлюємо: якби батько від дітей втік до ворожої землі і залишив їх замість себе, і вони не були б виділені, то такий маєток переходить до нас, до господаря, бо через злочин їхнього власного батька вони вже позбавлені права на маєток. І навіть тоді, коли вони ще неповнолітні. Якби також який рідний брат чи дядько, або хто-небудь із роду втік до ворожої землі, то його доля маєтку таким же чином переходить до нас, господаря, і тому ніхто із родичей права на неї не має. А також якщо навіть власний син мав виділ від батька і він утік до ворожої землі, то його доля маєтку не

переходить ані до батька, ані до братів, а тільки до нас, господаря. Але якби синів було виділено від свого батька, а батько втік би, а вони про наміри свого батька нічого не знали і могли б довести це своїми власними присягами, тоді вони своєї долі маєтку не втрачають, а тільки батьківська доля переходить до нас, господаря. Так само і брати, якщо вони були виділені і один із братів утік би, а вони про те не знали і його не споряджали і могли б це довести власною присягою, тоді вони своїх долей не втрачають, але тільки доля того брата, який утік, переходить до нас, господаря» [8, с. 209].

По-суті, дві вказані статті передбачають відповідальність за злочин (зрада) вчинений членами однієї родини. В даному випадку спостерігається відсутність принципу індивідуалізації покарання та принципу особистої відповідальності. За злочин, вчинений членом родини (батьком, сином, братом), відповідають інші члени родини, за умови, звісно, якщо їм заздалегідь відомо про факт підготовки вчинення злочинів членами їх родин. Вказаний приклад можна впевнено вважати проявом принципу колективної відповідальності суб'єктів за вчинення правопорушення.

На цьому злочини проти національної безпеки (держави) не закінчувалися – ст. 5 проголошує, що «як би хто підробляв наші листи або печатки або свідомо користувався підробленими, такий підроблювач має караний бути вогнем».

Ст. 6 визначала, «як має бути покараний той, хто образив господарського урядника або посланця» визначає, «якщо над нашим земським урядником під час виконання ним нашого земського доручення хтось із наших підданих вчинив би насилля, поранив його або побив, того має бути засуджено до смертної кари, як начебто образив нашу господарську величність».

Але, у вказаному Статуті злочини проти національної безпеки (держави) ще не отримали належного їм місця у системі злочинів Великого князівства Литовського. Процес емансипації публічної політичної влади тільки-но дійшов до європейських країн. Епоха Відродження стимулювала розвиток інститутів примусу держави, системи станового представництва, державного апарату як такого, появу кадрів професійних чиновників. Але до тріумфу ери етатизму біло ще далеко.

І оскільки держава все ще базувалася на особистісних стосунках, а не на абстрагованій концепції держави, злочинам проти держави також був притаманний особистісний відтінок, характерний для злочинів проти особи. Мабуть тому норми статуту регламентують тільки втечу до ворожої землі і образу господаря, як склади злочинів, відомі ще за часів епохи раннього державотворення [8, с. 29]. Саме тому і розділ, що містить основні злочини проти держави і має назву «Про персону господарську».

Цікавим є момент, що Статутом чітко передбачалася відповідальність за обмовлення особи у вчиненні образи гідності володаря. Так, у ст. 1 вказувалося, що господар зобов'язується нікого не карати за заочним обмовленням, навіть якщо справа стосувалася образи гідності його величності. А також якщо

хтось безпідставно обмовив іншого, то сам повинен понести теж покарання [8, с. 195].

Підсумовучи зміст викладеного, можна зазначити, що до осіб, винних у вчиненні злочину проти господаря як уособлення держави, застосовувалися такі види покарань: позбавлення гідності, конфіскація майна, смертна кара (проста та кваліфікована).

У Статуті 1566 року коло державних злочинів було розширене. До вже вказаних у попередньому Статуті складів були додані: образа величності господарської, державна зрада, образа великого князя, порушення його майнових прав, заволодіння державним майном, каліцтво посадових осіб, які знаходяться на великокнязівській службі. Слід зауважити, що ці склади злочинів перелічені на початку Статуту, у розділі, який має назву «Про персону господарську», що відповідає назві відповідного розділу у попередньому статуті.

У статті 5 «Про образу величності господарської такий довід, а не інакший має бути» розглядається здебільшого питання доказів про донос щодо образи володаря. Але, щодо призначення покарання, в даному випадку є цікаві моменти. В статті говориться: «Як у кожному вчинку, за який смертю карають, існує потреба доказів явних і якісних, так і в образі величності нашої доносом за обмовою чи вигадкою маємо це на підданих наших поширювати; але хто кого в образі гідності звинувачує, має довести показанням свідків, віри гідними і непідозрюваними людьми від шляхти та її присягою. А якби хто кого обмовив у тому вчинку і злословив би на нього, нам, Господарю, на шкоду здоров'я робив або державу зрадити і до швидкого занепаду привести хотів, і на те зробив і готував; такий донощик, якщо б таким же ясним свідченням не довів, сам відсудженням поштивості і смертю має бути покараний». З наведеного можна зробити декілька висновків. По-перше, виходячи із змісту статті, образа Господаря повинна каратися смертною карою. По-друге, хибний донос, щодо образи Господаря, також карається смертною карою і позбавленням гідності, оскільки таке діяння за своєю сутністю робиться на шкоду здоров'я господаря та швидкого занепаду.

До статті 6 «Якби хто-небудь з держави нашої до землі неприязельської втік» також були внесені певні зміни щодо покарання, яке призначалось за вчинення такого діяння. За втечу до землі неприязельської зі злим умислом заради шкоди Господарю і Речі Посполитій, винний втрачав честь; а якщо пійманий буде, то і смертю мав бути покараний.

У вказаному статті зберігається і колективна відповідальність родичів за вчинення подібного злочину членами їх родин, що супроводжується конфіскацією майна і передачею його Господарю.

У статті 20 «Про побиття посланця нашого господарського, і теж посланців від панів-рад наших при листах наших господарських і панів-рад, і старост наших судових, і суду земського» з'являється новий вид покарання. У статті встановлено, що «хто б посланця нашого господарського і теж посланців панів-рад наших, з листами нашими і з листами панів-рад наших і

старост судових і суду земського, побив і на листи не зважав, або листи порвав на збиток авторитетові нашому і рад наших; той має за слухним доказом, якщо йому особисто призначають дванадцять тижнів у замку нашому сидіти, а дворянина подвійно нав'язати згідно зі станом його [9, с. 261].

Новелою в Статуті є і Артикул 21 «Про листи заручні», де вказується, «а хто б заруку вилучив, сторону протилежну, на яку заруку взяв, самого його вбив або побив, або поранив; той сам такою ж виною має бути караний» [9, с. 261].

З'являється і артикул 30 «Аби у дворах наших господарських ніхто не становився», де зазначено, «якби хто всупереч установі вчинив, і в дворах наших становився, станцію собі і коням своїм з дворів наших брав, стави і сажовки і озера наші волочив; тоді за слухним доводом і судом у тому підтверджений має у замку нашому дванадцять тижнів сидіти, а шкоду відшкодувати» [9, с. 265].

Слід підсумувати, що Статут 1566 року, зберіг більшість злочинів проти особи Господаря (державних злочинів), але, у порівнянні із попереднім статутом з'явився новий вид покарання – ув'язнення у замку.

Перелік злочинів проти держави далі ще збільшується у Статуті 1588 року. Законодавець додає до нього, порушення спокою на господарському дворі, невиконання господарських рішень, порушення майнових прав господаря, підробку господарських грамот і печаток. У розділі, який, як і у попередньому Статуті, має назву «Про персону господарську», названі інші злочини, які становлять окрему групу. Це злочини проти порядку управління і суду, до яких віднесені фальшивомонетництво, порушення митних правил, образа і каліцтво господарських урядників [3, с. 239–240].

Динаміка розвитку поняття державних злочинів свідчить про зростання уваги законодавця до публічного права, удосконалення поняття про суспільну небезпечність державних злочинів.

Видами покарань за державні злочини, визначені у Статутах, стали смертна кара, ув'язнення у замку, усунення з посади, штраф і конфіскація майна, позбавлення честі і шляхетського достоїнства (виволання).

Статути змінюють погляди на призначення покарання. XVI ст. у литовсько-руському праві можна визначити як зрілу фазу періоду державної помсти. Поряд із тим, слід зауважити, що держава, побудована на все зростаючій становій нерівності, нездатна була запропонувати конструктивні моделі подолання станових суперечностей, отже, основною метою покарання на цьому етапі стає залякування, що відобразилося у впровадженні смертної кари. Покарання набуває яскраво вираженого станового характеру, однак Статути проголосили, що за державні злочини застосовується однакове покарання для всіх станів.

Смертна кара застосовувалася у випадках таємного листування з ворогом, здачі замку, приведення ворожого війська до ВКЛ. Додатковим покаранням за ці злочини була конфіскація майна і позбавлення честі та

шляхетства. На перший погляд може здаватися, що тут допущено відступ від проголошеного принципу одноосібної відповідальності за злочин, адже позбавлення родини страченого злочинця маєтку і земель мало наслідки насамперед для його дітей і вдови. Однак своя логіка у впровадженні такої норми була. Особа, яка вчинила державний злочин, втрачала шляхетське достоїнство, тож не могла надалі володіти землею. Крім того, законодавець встановив, що вдови державних злочинців не втрачають власних спадкових маєтків, які дістали від своїх батьків, а також за ними залишається віно – третина майна чоловіка, у тому числі нерухомого, яке вони записали як забезпечення на їхнє ім'я при укладанні шлюбу. Вказувалося, що діти державного злочинця не втрачають приналежності до шляхетського стану і за ними зберігається те нерухоме майно, яке було ними надбане особисто коли було встановлено, що вони не знали про злочинні наміри батька [3, с. 240–241].

Наприкінці можна зробити висновок про те, що підвалини кримінально-правової охорони національної безпеки були закладені ще на зорі державного будівництва нашої країни. Перші кроки були зроблені саме при нормативізації злочинів такого роду у Руській Правді, після чого органічно вони були вміщені і у Литовських Статутах як пам'ятці європейського кримінального права.

Аналізуючи проблематику призначення покарання за злочини проти національної безпеки, у якості висновку обов'язково повинні виступати факти, що засвідчують зв'язок законодавства минулої доби та сучасності. Тому:

1) положення Статутів засвідчують факт охорони та захисту ними державності на територіях, де вони діяли;

2) засвідчується розвинутість норм, які покликані були охороняти в першу чергу особу володаря, як уособлення влади і запоруки безпеки держави. Звідси можна зробити висновок про ототожнення законодавцем тих часів стану національної безпеки з особою керманіча держави. На даний момент розвитку українського законодавства, національна безпека не обмежується виключно проблемами охорони голови держави, а забезпечує охорону значно більшого кола відносин;

3) слід констатувати і розбіжність у груповій назві норм, що охороняли безпеку такого роду. За тих часів вони пов'язувалися виключно із безпекою держави та особи володаря. На даний момент охороняється не стільки держава та діяльність її інституцій, скільки національна безпека, що засвідчує вірне розставлення акцентів кримінально-правової охорони;

4) у порівнянні з іншими історичними періодами констатується поступовий відхід від ідей приватної помсти. Покарання за злочини проти держави отримувало якості публічності та індивідуалізації. В будь-якому випадку застосування історико-правового методу дослідження є обумовленим і вимагає подальшого застосування при дослідженні інституту призначення покарання.

Література

1. Агузаров Т.К., Чучаев А.И. Охрана власти по Русской правде, уставам и уставным грамотам. *Научные труды МГЮА*. 2009. №6. С. 1297–1316;
2. Беляева Г.С., Беляев В.П. Становление и развитие правового регулирования национальной безопасности в дореволюционной России. *Вопросы безопасности*. 2017. № 4. С. 23–35. URL: http://e-notabene.ru/nb/article_23446.html;
3. Єпур М.В. Покарання за злочини проти держави за Статутами Великого Князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 239–243;
4. Єрегян А.Р. Формування системи покарань Київської русі: аналіз основних джерел права X–XII ст. *Часопис кийського університету права*. 2010. № 4. С. 55–58;
5. История государства и права России / под ред. Ю.П. Титова. М., 2009. 237 с.;
6. Кизилев А.Ю. Уголовно-правовая охрана управленческой деятельности представителей власти. Ульяновск, 2002. С. 23–41;
7. Пасічник М.С. Руська правда як основний законодавчий документ давньої Русі. *Квалілогія книги*. 2013. №1 (23). С. 89–98;
8. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. О.: Юрид. л-ра, 2002. 464 с.;
9. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. О.: Юрид. л-ра, 2003. 560 с.